

УДК 811.162.1'373.7

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ КОРПУСУ ПОЛЬСЬКОЇ КІНЕМАТИЧНОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ

О. Г. Лозинська

У статті розглянуто проблеми визначення польської кінематичної фразеології. Запропоновано два критерії відбору польських кінематичних фразеологізмів: формальний і значеннєво-інтуїтивний, здійснено класифікацію ФО (на позначення емоцій, привітання або прощання).

Ключові слова: фразеологічна одиниця, паравербальні засоби комунікації, кінематичні фразеологізми.

Фразеологічна одиниця (далі ФО) здатна зберігати й передавати інформацію про культуру соціумів як носіїв тієї чи іншої мови, тобто вона володіє своєрідною культурною пам'яттю. Саме в пам'яті народу збереглися та відтворюються, поміж усім іншим, паравербальні засоби комунікації (далі ПЗК), які стали джерелом утворення ФО, що складатимуть **об'єкт** нашого дослідження. Отже, у пропонованій статті зосереджуємо увагу на тих ФО, прототип і внутрішня форма яких зводяться до лінійного опису жесту, міміки чи значущого руху тіла, що є загальноприйнятими в певному суспільстві чи середовищі і мають комунікативну функцію. Предмет же дослідження полягає у з'ясуванні корпусу цих фразеологічних одиниць (ФО).

Незважаючи на те, що питаннями й проблемами невербальних засобів комунікації, їх співвідношенням із вербальними засобами спілкування займався багато дослідників (напр. Ф. Бацевич, Г. Колшанський, Т. Ніколаєва, Г. Крейдлін, А. Козаренко, Е. Верещагін, В. Костомаров, К. Яжомбек, Г. Недзельський, Р. Якобсон і ін.); попри існування окремих праць про фразеологію, що містить ПЗК (напр. А. Кравчик, Л. Ройзензон, І. Абрамець, В. Гак і ін.) досі у польському мовознавстві немає комплексного дослідження про особливості семантики фразеології, прототипом якої є невербальні засоби комунікації. А отже, актуальним на сьогодні залишається з'ясувати взаємозв'язок двох пластів комунікації — вербального та невербального, що реалізуються у структурі та значенні фразеологічної одиниці, яка є одночасно засобом вербальної комунікації і містить у своїй структурі невербальний код як образ і культурну пам'ять народу. Але в першу чергу, приступаючи до таких досліджень, необхідно з'ясувати проблеми, пов'язані з цими двома пластами мови — зокрема питання первинності чи вторинності невербальної комунікації, її вродженості чи набутості, об'єму поняття “кінесика”, розрізнення термінів на позначення ФО, прототипом яких є ПЗК.

Невербальна комунікація, на противагу вербальній, використовує у процесі спілкування немовні засоби: жести, міміку, поставу тіла, ходу, контакт очима, паузи, кашель, темп мовлення, манеру мовлення, відстань між мовцями, дистанцію, почерк, фізіогноміку, тип і виміри тіла (ріст, форми черепа тощо), одяг, його стиль,

прикраси, запах тіла, час очікування початку спілкування тощо [1, с. 60]. Обидві форми комунікації — вербальна і невербальна — функціонують як “частини комунікативної мови” [2, с. 113].

Ми ж у дослідженні вживасмо термін “невербальне спілкування” як синонім до “паравербального” і зосереджуємо свою увагу виключно на таких засобах невербальної комунікації, як міміка, жести, значущі рухи тіла.

Постають питання: що було першим — вербальне чи невербальне спілкування; якими є паравербальні засоби комунікації — вродженими чи набутими? У цих питаннях між мовознавцями немає згоди. Щодо первинності комунікації, Р. Якобсон [3, с. 320], Г. Є. Колшанський [4, с. 6] переконані, що ПЗК можуть розглядатися виключно як символічна система вторинного походження, яка існує на базі природної мови. Напротивагу їм польський мовознавець А. Залазінська вважає, що теза про первинність саме жестів, яка колись була відхилена, сьогодні знову стає актуальною на ґрунті концепції тілесності й доконцептуальних схем уяви, які містяться в системі людського мислення, а своїм корінням сягають допонятійної взаємодії людини з фізичним довкіллям (тобто її чуттєвим досвідом чи силою впливу) [2, с. 114]. Такої ж думки дотримується Г. Недзельський, який вважає, що первинними були кінесика та жести, а вже потім вербальна комунікація [5, с. 109].

Щодо питання про вродженість і набутість ПЗК, то більшість науковців поділяють ПЗК на дві основні групи: 1) **вроджені** (сміх, плач тощо), 2) **набуті**, або **умовні** — це жести, які ми засвоюємо в процесі пізнання культурного коду мовного середовища, у якому перебуваємо чи живемо [за: 6, с. 69]. Такого погляду дотримується наприклад Айбл-Айбесфельдт, який обґрунтовує свою теорію існуванням великої кількості різноманітних кінетичних форм привітань і прощань людей, що походять із різних культурних сфер, цивілізацій і рас [за: 6, с. 71]. Г. Недзельський розрізняє такі два типи ПЗК: 1) **універсальні й успадковані** разом з неврологічною системою (напр., рух, яким людина закривається руками від небезпеки) та 2) **частково набуті в даній культурі** (напр., цілування жіночої руки при зустрічі) [5, с. 112]. Ф. С. Бацевич стверджує, що ПЗК більшою мірою вроджені, ніж набуті [1, с. 59].

Ми погоджуємося з думкою про первинність паравербальних засобів комунікації, а також про вродженість одних із них і набутість інших під час пізнання світу. Адже дитина, що не навчилася ще говорити словами, спілкується з оточуючими за допомогою вроджених ПЗК — таких, як міміка чи жести (посмішка, кривляння, насупленість, махання ручкою тощо), та виражає таким чином якісь емоції чи стани, а вже потім, живучи в певному мовному середовищі, засвоює його мову й інші культурно обумовлені коди невербальної комунікації. І таким чином спонтанна невербальна поведінка поступово доповнюється символічною мімікою, жестами, позами тощо*.

* Ще одним аргументом на користь первинності ПЗК можуть бути експериментальні дослідження, які промовляють на користь невербальної комунікації. Наприклад експерименти Альберта Мераб'яна підтверджують той факт, що слова (яким ми надаємо таке велике значення) розкривають лише 7% сенсу висловлювання, 38% значення несуть звуки та інтонація і 55% — невербальні засоби спілкування. Такої ж думки дотримується Р. Бердвистел, який вважає, що вербальне спілкування складає всього 35% особистісного спілкування, а 65% інформації передається невербальними засобами [за: 7, с. 11–12].

Міміка, жести та значущі рухи тіла людини є об'єктом дослідження **кінесики**.

Самому поняттю **кінесики** різні вчені приписують неоднаковий обсяг. Найширше його розуміння приймає В. А. Лабунська, яка зараховує до **кінесики** не тільки мову тіла (жести, міміку, пози, погляди), а й манеру одягатися, зачісуватися тощо [8, с. 8]. Г. В. Колшанський стверджує, що **кінесика** має дещо вужчий об'єкт дослідження, а саме: значущі рухи тіла, які беруть участь у передачі інформації в процесі комунікації (від жестів до пантоміми, де остання — це вид сценічного мистецтва, де рухається все тіло) [3, с. 10]. Це є два найширші розуміння **кінесики** як науки, що вивчає семіотику рухів тіла, які беруть участь у передачі інформації в процесі комунікації.

Дещо вужче розуміння **кінесики** як “мови тіла” подає Ф. С. Бацевич, який об'єктом її дослідження вважає значущі рухи: міміку, жести, поставу тіла, ходу, контакт очима, що можуть бути підсвідомими (неконтрольованими) і свідомими (контрольованими) [1, с. 61].

Близьке до цього розуміння **кінесики** пропонує Г. С. Крейдлін [9], який об'єктом її дослідження вважає мімічні жести, жести голови, ніг, пози та знакові рухи тіла. Ю. В. Ніколаєва виділяє, поряд із широким (за Г. С. Крейдліном), вузьке розуміння **кінесики** [10, с. 48] як науки про жести, перш за все про жести рук. Останнє є найвужчим серед усіх перелічених нами.

Отже, неоднакове визначення меж **кінесики** в різних працях свідчить і про розмитість меж між різними ПЗК.

Міміка, жести та значущі рухи тіла, на яких ми зосереджуємо увагу, є об'єктом дослідження **кінесики** (як у вузькому, так і у широкому її розумінні) як однієї зі складових паравербальної комунікації. Тому, говорячи про ПЗК як прототипне підґрунтя ФО, ми будемо їх розуміти дещо вужче, ніж, наприклад, Ф. С. Бацевич та ін., і ширше ніж Ю. В. Ніколаєва, тобто не лише жести рук, а й інші значущі рухи й міміку.

У сучасному мовознавстві немає єдиного терміна на позначення ФО, що містять у своїй основі як етимон котрийсь із засобів невербальної комунікації. Одні дослідники, наприклад Л. І Ройзензон та І. В. Абрамєць, називають такі одиниці “суміщеними омонімами”, оскільки вони містять у собі водночас два значення: “значення-символ невербальної комунікації як візуальний образ” та “фразеологічне значення, яке в більшості випадків передає якийсь емоційний стан людини” [11]. Переносне значення таких ФО (не впливає з суми планів змісту компонентів), а може співіснувати, бути присутнім одночасно з його прямим значенням (дорівнює сумі планів змісту компонентів) [11, с. 54]*.

Дещо інше розуміння і кваліфікацію аналізованих ФО пропонують Є. М. Верещагін і В. Г. Костомаров. Виділену групу ФО, що співвідносяться зі

* Наприклад ФО *opusćić ręce* має, за словником, значення: “втратити енергію під впливом відчаю [12], відмовитися від подальших дій; зневірятися” [13]. Але сприймаючи це значення, ми також уявляємо собі відповідний жест-символ. Чи, напр. ФО *zacierać ręce* зі значенням “проявляти задоволення, радість; радіти позитивному розв'язанню справи” [13] теж, крім передачі емоцій, передбачає візуальний жест-символ.

“словосполученням-прототипом”, яке виражає жест чи міміку, вони називають “кінематичними фразеологізмами” [14, с. 43]. Є. М. Верещагін і В. Г. Костомаров зараховують до кінематичних фразеологізмів лише ті ФО, які поєднуються з відповідною кінемою виключно генетично (пор. *спусти рукава, заговаривать зубы, отложит в долгий ящик*) [14, с. 45]. Вони вважають, що словосполучення типу: *вещать/ повесить нос, впиваться глазами в кого-л., делать большие глаза, есть/ поедать/ пожирать глазами, чесать затылок/ в затылке, крутить носом, махнуть рукой, надувать губы, опускать руки, показывать/ тыкать/ указывать пальцем, разводит руками, скланять голову, смотреть/ глядеть сквозь пальцы, указывать/ показывать на дверь* й ін. не можна кваліфікувати як фразеологізми, оскільки вони актуально (безпосередньо в наші дні) відображають живу міміку та жестикуляцію, а символічну семантику отримують лише вторинно і значення такої ФО не є її власним, а повністю виводиться з міміки чи жесту [14, с. 45]. Таким чином, автори, з одного боку, звужують розуміння й ідентифікацію ФО, прототипом яких є жест чи міміка, а з іншого, розширюють його фразеологізмами типу (*У него не все дома* (пор. з вільним словосполучення: *покрутить пальцем у виска*), *нужен дозарезу* (ладонь проводиться под подбородком), *вот те крест* (с биением себя в грудь), *скатертью дорога* (указывая пальцем на дверь), *милости просим* (с жестом приглашения проходить), *вот где сидит* (похлопывая себя по затылку) і т. д. [14, с. 43], які аж ніяк формально не експлікують жест. Таким чином, окрім ФО, в основі яких лежить “давня” міміка чи жест, учені виділяють як кінематичні ще й такі ФО, які вживаються на позначення міміки й жесту. У нашому дослідженні під терміном “кінематична фразеологія” розумітимемо обидва зазначені типи ФО, додаючи до них ті фразеологізми, в основі яких лежать “прозорі” з точки зору сьогодення дня жести, міміка та значущі рухи тіла.

Мовознавці А. Козаренко та Г. Є. Крейдлін, порівнюючи невербальні (жести) та вербальні засоби спілкування (ФО), назвали останні **жестовими фразеологізмами** [15, с. 271], обмежуючись таким чином аналізом одного зі складових невербальної комунікації — жесту. Отже, “жестовий фразеологізм” — це вужче поняття порівняно з “кінематичним фразеологізмом”, де крім жестів до уваги береться міміка, а також значущі рухи тіла.

На описовий термін на позначення вищезгаданих ФО ми натрапляємо в польській дослідниці А. Кравчик, яка виділяє “мімічні та жестові фразеологізми” [16, с. 137]. Вона, зокрема, зазначає, що такі ФО є записом зрозумілих у певному суспільстві жестів і виразу обличчя.

Окремі науковці досліджували ФО з прототипом ПЗК в межах груп, які містять назви частин тіла. Наприклад В. Г. Гак аналізував їх в межах **міронімічних фразеологізмів** (міронімія — відношення частини до цілого) [17, с. 261].

ФО, що мають в основі ПЗК, польські мовознавці досліджували в межах аналізу **соматичної фразеології** (див., наприклад, працю А. Кравчик [18]).

При визначенні корпусу кінематичних ФО ми стикаємося з проблемою невизначеності його меж. Одним із критеріїв відбору ФО є формальний: наявність у

формальній структурі ФО лексем на позначення частин тіла. Але цей критерій недостатній, адже далеко не вся соматична фразеологія має в основі своєї внутрішньої форми ПЗК. Отже, щоб виокремити з-поміж фразеологізмів з компонентом — назвою частини тіла кінематичні ФО, необхідно застосувати критерій інтуїції носія мови, який відчуває, “бачить” у фразеологізмі, крім переносного (власне фразеологічного) значення, ще й значення певного жесту, міміки, символічного руху тіла. Міміка та жест легко проглядаються як етимони, а от рух тіла — не завжди. Важко знайти межу між рухом тіла “значущим” і “незначущим”. Через свої вузько окреслені межі міміка чітко виокремлюється як значущий рух, що виконується за допомогою очей, брів, чола, щік і язика. Жест — це рухи рук або голови, що вказують на почуття або підкреслюють зміст висловлювання [19, с. 199]. А яким має бути критерій “значущого” руху тіла порівняно зі значущістю жесту та простим, звичайним рухом тіла? Вважаємо, що в першу чергу це те, що цей рух тіла має мати символічне значення, яке накладається на певне словосполучення. А отже, вирішальною є знову-таки інтуїція користувача мови, який за лінійним описом руху “бачить”, окрім переносного, ще якесь символічне значення, чисто кінематичне. Наприклад, рух, описаний фразеологізмом *odwrócić się plecami do kogoś / czegoś*, прочитується переносно як “перестати проявляти до когось зацікавлення, знехтувати кимось, чимось” [13], а кінематично як “повернутись спиною до когось, демонструючи цим небажання продовжувати контакт”. Це вже не просто рух тіла — це рух “значущий”, символічний.

Отже, в межах корпусу польських кінематичних одиниць міститимуться фразеологізми з етимонами:

1. Жестів: *pukać palcem w czoło; złożyć dłonie; brać się za głowę; pokazać komu figę; potrząsnąć głową* тощо;

2. Міміки: *marszczyć/ zmarszczyć czoło; oczy wylażą komu z głowy; twarz przeciąga się/ wyciąga się komu; patrzeć spod oka/ spod okularów; otworzyć buzię; gryźć/ przygryzać/ zagryzać wargi; ścisnąć zęby* тощо;

3. Значущий рух тіла: *odwrócić się plecami; brać się/ chwycić się/ trzymać się za boki; zwinąć flagę; podstawić komu nogę; przestępować z nogi na nogę; wodzić/ prowadzić kogo za nos; zastąpić/ zabiec/ zająć drogę; trzymać się czyjegoś fartucha; dzwonić zębami; podnieść ręce do góry* тощо. Зі значущими рухами змикаються деякі жести, напр. *pokazać komuś drzwi; głaskać kogo po głowie* тощо. Це вже не власне жести, а жести-дії.

Серед кінематичних фразеологізмів виділяємо дві групи:

1. ФО, в яких етимonom є жест, міміка або значущий рух тіла: *splunąć w dłoń / w dłonie/ w garść;*

2. ФО на позначення жесту, міміки або значущого руху тіла: *krzyż na drogę* (пор. з вільним словосполученням: показувати пальцем на двері); *mieć czegoś/ kogoś powyżej uszu/ po uszy* (проводити долонею над головою); *brakuje/ brak komuś piątej kleпки (w głowie)* (покрутити пальцем у скроні) тощо.

Беручи за основу формальний критерій, виділяємо в корпусі польських кінематичних фразеологізмів такі дві групи:

1. ФО, що містять у своїй структурі назви частин тіла у дії, напр. *splunąć w dłoń / w dłoń / w garść; śmiać się w kulak; trzymać głowę wysoko / do góry; usta ściskają się; kłaniać się głową* тощо;

2. ФО, що не мають у своїй структурі назв частин тіла, але передбачають їх, напр. *składać / złożyć ukłon (komu / w stronę kogo); kłaniać się w pas / do ziemi / poważnie / uniżenie / na wszystkie strony; trzasnąć drzwiami* тощо.

Серед ФО виділеного нами корпусу чітко розмежовуються ФО на позначення:

1. Емоцій: *wyrywać sobie włosy garściami; łapać się / złapać się za głowę; kręcić nosem (na co) / застар. krzywić nosem na co; zacisnąć / załamać dłoń; opuścić / spuścić / zwiesić głowę; patrzeć kosym okiem* тощо.

2. Привітання або прощання: *bić czołem; czapkę zdjąć przed kim / czapkę a. czapki uchylić przed kim; kłaniać się komu; podać / podawać komu jeden / dwa palce (na powitanie); całują ręczki* тощо. Але більшість ФО цієї групи служать для вираження не лише етикетної поведінки, а й певних емоцій.

Отже, ми виділяємо два основні критерії відбору польських кінематичних фразеологізмів: 1. формальний: наявність у структурі ФО лексем на позначення частин тіла та відповідно до нього проводимо формальну класифікацію ФО; 2. значеннево-інтуїтивний: символічність значущих рухів тіла, міміки та жестів як прототипів ФО. Класифікацію здійснюємо, виділяючи, з одного боку, ФО з етимомом ПЗК, а з другого — ФО на позначення ПЗК. Виділяємо, крім того дві групи ФО: на позначення емоцій та на позначення привітання та прощання.

Список літератури

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: Підручник. — Київ: Видавничий центр "Академія", 2004.
2. Załazińska A. W poszukiwaniu narzędzia badającego komunikację niewerbalną // Język a komunikacja 4. Tom I: Nowe oblicza komunikacji we współczesnej polszczyźnie. / pod red. G. Szpili. — Kraków: Krakowskie Towarzystwo „Tertium”, 2002. — S. 111–118.
3. Якобсон Р. Избранные работы по лингвистике. — Благовещенск: БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 1998.
4. Колшанский Г. В. Паралингвистика. — Москва: Наука, 1974.
5. Niedzielski H. Sposób porozumiewania się bez słów czyli komunikacja pozawerbalna w Polsce. // Socjolingwistyka. T. XI. — 1991. — S. 109–114.
6. Jarząbek K. Mimika jako element komunikacji międzyludzkiej // Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej: W 6 t. / pod red. M. Basaja, D. Rytel. — Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1982. — T. I. — S. 67–76.
7. Пиз А. Язык телодвижений. — Москва: ООО "Издательство "Эксмо", 2006.
8. Лабунская В. А. Невербальное поведение (социально-перцептивный подход). — Ростов: Изд-во Ростовского ун-та, 1986.
9. Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика. — Москва: Новое литературное обозрение, 2002.
10. Николаева Ю. В. Функциональные и семантические особенности иллюстративных жестов в устной речи (на материале русского языка) // Вопросы языкознания. — 2004. — №4. — С. 48–67.
11. Ройзензон Л. И., Абрамец И. В. Совмещенная омонимия в сфере фразеологии // Вопросы языкознания. — 1969. — №2. — С. 54–63.

12. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. О своеобразии отражения мимики и жестов вербальными средствами (на материале русского языка) // Вопросы языкознания. — 1981. — №1. — С. 36–47.
13. Skorupka S. Słownik frazeologiczny języka polskiego. T. I–II. — Warszawa, 1967–1968.
14. Bąba S., Liberek J. Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny. — Warszawa, 2001.
15. Козаренко А., Крейдлин Г. Тело как объект культуры (о семантике фразеологизмов, построенных на базе жестов) // Фразеология в контексте культуры / под ред. Телии В. Н. — Москва: “Языки русской культуры”, 1999. — С. 269–277.
16. Krawczyk A. Frazeologizmy mimiczne i gestyczne (na materiale gwarowym) // Socjolingwistyka. — T. V. — 1983. — S. 137–143.
17. Гак В. Г. Национально-культурная специфика меронимических фразеологизмов // Фразеология в контексте культуры / под ред. Телии В. Н. — Москва: “Языки русской культуры”, 1999. — С. 260–265.
18. Krawczyk A. Chechy części ciała jako tworzywo semantycznej struktury związków frazeologicznych (na materiale gwarowym) // Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej: W 6 t. / Pod red. M. Basaja, D. Rytel. — Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1982. — T. I. — S. 137–143
19. Encyklopedia językoznawstwa ogólnego. / pod red. K. Polańskiego. — Wrocław — Warszawa — Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1999.

Лозинская О. Г. Проблемы определения корпуса польской кинематической фразеологии. В статье рассмотрены проблемы определения польской кинематической фразеологии. Предложено два критерия отбора польских кинематических фразеологизмов: формальный и интуитивно-смысловой, выполнена классификация ФЕ (обозначающие эмоции, приветствия или прощания)
Ключевые слова: фразеологическая единица, паравербальные способы коммуникации, кинематические фразеологизмы.

Lozinskaya O. G. The problems of determination of the corpus of Polish kinematic phraseology.

The problems of determination of the corpus of Polish kinematic phraseology are considered in the article. It is suggested two selection criteria of Polish kinematic phraseological units: formal and intuitively-sensible, the classification of phraseological units (denoting emotions, greetings and farewells).
Key words: a phraseological unit, paraverbal means of communication, kinematic phraseological units.

Стаття надійшла до редакції 11 квітня 2007 р.